

Květoslav Chvařík

Milan Jankovič jako teoretik literatury

Je zajímavé, jak obtížně se vyrovnáváme s faktem, že i práce našich generačních druhů se stávají již předmětem historického studia. Za přirozené to považujeme jen u básníků a prozaiků, které jsme si zcela samozřejmě navykli chápat a interpretovat v určité historické kontinuitě. Potíže nám to však činí u teoretiků naší vlastní generace. Je příznačné, že Slovník českých spisovatelů z roku 1964 zachycuje i básníky a prozaiky tzv. květnové generace (nemám při tom na mysli pouze spolupracovníky časopisu Květen, ale všechny, jejichž vstup do života byl poznamenán osvobozujícím pocitem konce války a vzniku nové republiky v květnu 1945), nikoliv však jejich generační druhy, pracující v oblasti literární teorie, historie a kritiky. Zejména teoretikové dozrávají v této generaci pomaleji než umělci. Teige, Václavek, A.M. Píša, Fr. Götz, kritikové a teoretikové meziválečné generace vydávali své první teoretické knížky už ve dvaceti letech; teoretikové a kritici květnové generace byli ještě ve čtyřiceti počítáni k "mladé generaci". Tíha ideologické odpovědnosti, svalovaná na bedra literární teorie a kritiky zcela neúměrně jejím reálným možnostem a reálnému vlivu na literární proces (formovaný a deformovaný zcela jinými, daleko mocnějšími vlivy), působila, že v této oblasti se dospívalo k vyvráždějším výsledkům relativně velmi pozdě.

Jedním z mála těch, na jejichž teoretické práce přiléhá označení "vyzrálé", to jest plně soustředěné, hluboké,

krátce zralé, je v naší generaci nepochybně právě Milan Jankovič. Následující poznámky, podněcené příležitostí jeho padesátin, nechtějí ovšem předbíhat historické hodnocení nebo se pokoušet o celkové historické zařazení jeho teoretického díla. Vzpírá se tomu nejen příslušnost autora těchto poznámek k téže generaci, ale i okolnost, že v padesáti nelze považovat práci žádného aktivního člověka za uzavřenou, dokončenou, tedy za historický fakt v obvyklém slova smyslu. V tomto smyslu je Jankovičova práce v plném proudu a v budoucnosti od něho očekáváme ještě více, než nám dal dosud. Jde mi pouze o pokus pochopit Jankovičovo "místo v houfu", o předběžnou charakteristiku Jankoviče jako teoretika literatury a tím i o pokus o odpověď na otázku, v čem spočívá příčina zralosti a myslitelské hloubky jeho prací, které - při všem respektu k ostatním typům myšlení o umění - mi byly vždy zvlášť blízké a vyslovovaly mnohé z toho, co bych si byl přál umět vyslovit i sám za sebe, i když jsem se zabýval třeba zcela odlišnými problémy.

První zjištění se týká vnější rozlohy Jankovičova literárně teoretického díla. Jankovičovo realizované literární dílo není rozsáhlé. Zahrnuje jednu monografickou knihu o J. V. Sládkovi, několik studií o Jaroslavu Haškovi, z nichž jedna vyšla v Rozpravách ČSAV a další ve sborníku Struktura a smysl literárního díla, řádku studií a recenzí publikovaných v České literatuře, Orientaci a jinde, vížících se k problematice vztahu uměleckého díla ke skutečnosti, k pojetí sémantického gesta, individuálního stylu a estetické funkce

literárního díla. Nikoliv tedy extenzita, nýbrž intenzita myšlení charakterizuje Jankovičovy práce. To se týká i tématiky a výběru autorů, jimiž se zabývá. Od počátku krouží kolem díla J.V. Sládka a J. Haška, v teorii je jeho bezpečným východiskem dílo Mukařovského ve své nejpłodnější fázi, ve fázi studia sémantické směrnice díla Máchova, Čapkova a Vančurova. Jankovič je jedním z předních českých žáků Jana Mukařovského. Zatímco např. Kalivoda interpretuje Mukařovského prizmatem filozofické problematiky materialistické dialektiky a Červenka spojuje zakladatelské podněty Mukařovského s poučením z díla Jakobsonova a Vodičkova a ve versologii tenduje k uplatnění exaktních metod, Jankovič navazuje na antropologické jádro Mukařovského literární teorie (odlišující Mukařovského uvažování výrazně od neoformalismu francouzských strukturalistů), na problematiku sémantického gesta a problematiku smyslu uměleckého díla vůbec. Navrací se k zdroji moderní estetické problematiky, ke Kantově Kritice soudnosti, je obeznámen s dílem M. Dessoira, E. Utitze, R. Hamanna, W. Kaysera, M. Bachtina a jeho myšlení o filozofických východiscích estetiky se nevyhnulo vlivu fenomenologie v její původní husserlovské podobě. Neupadá však do nekontrolovatelné mytologizace fenoménu bytí a fenoménu jazyka, jak jsme toho svědky u Heideggera, ani do svévolné konstrukce nových metafyzických systémů, které předstíranou hloubkou zastírají naprostou libovolnost a neověřitelnost svých premis. Tradice Mukařovského myšlení, jeho úcta k faktům, k rozumu, k literární empirii chrání Jankoviče před nebezpečím temného, efektního, ale ve skutečnosti prázdného a neplodného spekulování a libovolné konstrukce pseudosystémů.

Tato negativní vymezení byla nezbytná, aby nebyla špatně pochopena základní typologická charakteristika Jankovičova teoretizování: Jankovič je skutečným filozofem literatury ve smyslu původní rozvahy o základních věcech bytí a smyslu literárního uměleckého díla, jeho významu, hodnoty a funkcí. Ani na okamžik však neztrácí se zřetele, že k smyslu lidského bytí se literatura jako jedno z umění prodírá skrze svůj jedinečný jazykový tvar, skrze svou specifickou estetickou hodnotu a funkci. Lidský smysl bytí je v literárním uměleckém díle nově vytvářen, "rozehráván", jak zní výstižný Jankovičův termín, právě záměrně budovanou jazykovou strukturou literárního díla.

Probíráme-li se v časovém sledu publikovanými Jankovičovými pracemi, dospíváme k dalšímu typologickému zjištění: Nejde zde o žádný dramatický myšlenkový vývoj, o žádné zvraty nebo podléhání módním vlivům, nýbrž o charakteristickou "stálost smýšlení", jak zní název jedné ze soch J.V. Myslbeka. Jankovičovo dílo krouží kolem několika základních témat a jde v něm v podstatě o prohlubování a pomalé dozrávání několika základních konstant. Bylo by lákavé sledovat všechna tato témata v časovém sledu od počátku Jankovičova literárního působení po dnešek; pro nedostatek času a místa se však musím omezit jen na několik ukázek těch nejvýraznějších z nich.

I když se nemohu zabývat literárně historickým významem Jankovičových prací o plebejském, groteskním realismu Haškova Švejka a o trvalých hodnotách poezie J.V. Sládka (stejně jako ediční péčí, věnovanou jejich dílu), neznamená to, že

je lze pominout při sledování jeho literárně teoretického přínosu. Je charakteristické pro těsné sepětí Jankovičova teoretizování s analýzou literárního materiálu, že právě v trvalých návratech k dílu těchto autorů si formuluje a ověřuje řadu svých obecně teoretických závěrů.

Snad postačí jeden příklad za všechny. V monografii o Sládkovi z r. 1963, cele soustředěné na interpretaci mužné, ukázněné, meditativní Sládkovy poezie, těsně spjaté s hodnotami domova, přírody, selství, věrnosti češství, jejíž program je nejlépe vyjádřen ve větě: "Výklad, který ve svých výhradách zavrhně dvě třetiny díla a kárá autora často za to, co je jeho vlastním přínosem, nás věru neláká," čteme i tyto formulace:

"Umělecký obraz vytvořený za docela jiných okolností nám umožňuje prožívat lidské osudy, city, zápasy a myšlenky časově vzdálené, jako by to byly osudy, city a myšlenky naše vlastní. Někdy je to jen nejprostší životní okamžik, který byl přetaven v umělecký tvar, a přece pro nás může mít velký význam. Vzbuzuje v nás pocit, jako bychom se dotkli a na chvíli zmocnili života, jinak nepřehledného a nekonečně složitého, a našli v něm lidský smysl, obrazné potvrzení sebe sama." (s.19)

"Životní látka je opracována, aby vydala své poetické napětí a skrze ně nabyla obecného smyslu." (s. 28)

"Hlas tohoto skromného básníka jako by se přibližoval pokaždé, když si česká lyrika uvědomovala své vlastní, vnitřní poslání: proměňovat svět nejprostším gestem v metaforu lidského bytí." (s.87)

Zde jsme již u jádra Jankovičova teoretického díla, u jednoho z jeho nejzákladnějších motivů, u otázky platného smyslu uměleckého díla, trvale oslovujícího člověka v nejhlubších vrstvách rozvahy o otázkách prchavého smyslu lidského bytí.

V obecně teoretické rovině podává Jankovič návrh svého řešení otázek, které jej trvale zaměstnávají, poprvé v referátu na liblické poradě r. 1963, otištěném pod názvem "Umělecké dílo jako zpředmětnění estetického vztahu ke skutečnosti" r. 1964 v České literatuře. Vychází zde, a i to je příznačné pro jeho obecně estetickou kulturu, nikoliv z rozboru literárního díla, nýbrž z fascinace Rembrandtovým obrazem Návrat ztraceného syna z leningradské Ermitáže. Hluboce filozofický, meditativní obsah, bolestná problematika lidských vztahů - kající návrat syna životem na kůži sedraného k lehkomyšlně opuštěnému otci - je zde podán v díle výsostné malířské technické, předmětné dovednosti. Jankovič mluví s obdivem o "materiální struktuře povrchu Rembrandtových obrazů, individuálním malířově rukopisu, způsobu, jakým u něho z temného pozadí vystupují osvětlená místa, o způsobu, jakým se štětec na těchto místech dotýkal plátna, jakým se materiál barvy poddával malířově temperamentu a cítění."

(s. 110) Na základě této specifické umělecké "udělanosti", "ztvárněnosti" díla dospívá k tomuto závěru: "Umělecké dílo má svůj vlastní život, představuje samo o sobě jistou mnohovýznamnou skutečnost, svou strukturou nejenom obráží jisté rysy reality, ale...svými prostředky znovu vytváří neumrtvenou dialektiku vztahů, jimiž je dána existence člověka..."
(s.110)

"Kritérium pravdivosti by bylo bezcenné, kdyby neproniklo k vlastnímu životu uměleckého díla, kdyby v něm nedokázalo

respektovat právě tu společenskou aktivitu, která odpovídá jeho povaze a je jinými formami lidské aktivity nenahraditelná". (s. 119)

Nezastupitelnost původní lidské aktivity, projevující se v tvorbě uměleckých děl a v jejich chápání a radosti z nich, vede Jankoviče dále k studiu výstavby díla, k hledání onoho svorníků, jenž aktivitu tvaru proměňuje v aktivitu významu a hlubšího smyslu. Jankovič nalézá tento konceptuální nástroj v Mukařovského pojmu sémantického gesta, který dále rozvíjí v trojici textů, "K pojetí sémantického gesta" z r. 1965, "Dílo jako dění smyslu" z r. 1967 a "Perspektivy sémantického gesta" 1970 (v rozšířené podobě publikováno anglicky v Poetics 1972). Tyto práce jsou nám všem dostatečně známy, postačí snad uvést pouze jednu resumující formulaci ze studie Dílo jako dění smyslu, otištěné v Orientaci 1967:

"Umění exponuje celkový postoj člověka ke světu v rovině ještě prvotnější, než je jakékoliv kladení otázek a rozvrhování smyslu založené již na jistém ustálení jednotek nesoucích význam. V popředí se zde ocitá samo vystupování smyslu z podoby věcí, nesamozřejmost vztahu mezi nositelem významu a významem, mezi dílem - věcí - a dílem - znakem. Ustavičné zkoušení a přebudovávání tohoto vždy znovu se ustalujícího vztahu opravňuje uměleckou činnost a její výtvoř jako samoučelně se manifestující tvorbu; v optimálním případě se ona sama stává projevem původní, náš celkový postoj ke světu regenerující aktivity." (s.9)

Trojice těchto Jankovičových studií představuje po mém soudu spolu s Červenkovou prací Významová výstavba literárního díla nejpodstatnější český literárně teoretický přínos

šedesátých a sedmdesátých let. V době, kdy v českém prostředí stoupá móda opožděných odvarů heideggerovské metafyziky umění a ve světě stoupá kurs "technologické estetiky" M. Benseho, "informační estetiky" A. Molesse, "strukturální sémiotiky" A.J. Greimase a řady dalších variant statické, deskriptivní, neoformalistické deformace strukturní analýzy, rozvíjí Jankovič problematiku významu a smyslu uměleckého díla v jednotě momentů sémiotických, noetických a ontologických, v dynamickém, historickém a dialektickém pojetí jednoty konstitutivních momentů umělecké činnosti jako jedné ze základních antropologických aktivit člověka. Na jeho teoreticko-filozofické předpoklady pak navazuje Červenka svou konkrétní sémiotickou analýzou významové výstavby literárního uměleckého díla a svou soustavnou monografií podává tak i nepřímé potvrzení Jankovičových obecných předpokladů z hlediska poetiky.

Tato komplementárnost přístupu obou jmenovaných autorů odlišného teoretického typu a myslitelského temperamentu, a však stejné názorové základy se potvrzuje i v jejich dvou studiích "Zwei Beiträge zum Gegenstand der Individualstilistik in der Literatur" (1976) a "Estetická funkce, významové sjednocení a spojitost textu" (1978). Jankovič zde rozvíjí a doceluje svůj koncept filozofie literárního díla - v těsné spolupráci s M. Červenkou - do roviny stylistické a do roviny estetické problematikou estetické funkce.

Z dosud publikovaných Jankovičových prací lze shrnout, že základním tématem jeho uvažování o literatuře zůstává pojetí díla jako dění smyslu, jako lidského rozehrávání smyslu

díla, jako vystupování smyslu z jedinečného tvaru, jako aktivní iniciace hodnotícího estetického postoje, věčně kladoucího otázku po smyslu lidského pobytu na zemi cestou estetického ozvláštnění našeho vidění, vnímání a chápání světa a člověka. Vele a spolu s racionálním poznáním vědy je tedy umění Jankovičovi druhou základní lidskou formou zkušenosti se světem, cestou k uchopení smyslu bytí v jeho celku, v jedinečném prožitku uměleckého díla. Tento poznatek však u něho nevede k rezignaci na racionální analýzu průběhu umělecké zkušenosti ani na empirickou analýzu objektivního zakotvení smyslu v předmětné výstavbě artefaktu. Naopak, s velkou soustředěností a trpělivostí promýšlí v připomenutých dvou studiích cesty, na nichž lze toto "vystupování smyslu z tvaru díla" postihnout ve výkonu individuálního stylu a v lidské aktivitě estetické funkce.

Na závěr těchto kusých a ve shonu dne improvizovaných poznámek bych chtěl zdůraznit dvě okolnosti: první je váha přínosu teoretika Jankovičova myslitelského typu právě v české literární vědě, trpící tradičně hlubokým rozlomením mezi pozitivistickou faktografií, ideologickou frází a duchovněným horováním, "osvobozeným" odracionální kontroly a věcné verifikovatelnosti. Za druhé je to okolnost, že patří k vlastnostem autorů Jankovičova typu, že dovedou a znají daleko více, než považují za nutné napsat a publikovat. Myslím zde konkrétně na jeho improvizovaná diskusní vystoupení, při nichž jsem jej poznal zejména v poslední době a která prozrazují celou bohatost jeho vědomostí a formulačních schopností. Zachycena na magnetofon, tvořila by malé kómenium

hluboce promyšlených stanovisek ke sporným otázkám soudobé literární teorie. Jsem si vědom, že jejich půvab spočívá právě v jejich vazbě na atmosféru rozpravy a polemiky, na okamžitou inspiraci. Chtěl bych však jejich autoru připomenout, že je jeho povinností k české literární vědě, aby se aspoň část z nich pokusil zachytit a dát jim trvalejší podobu stanovisek k diskusním otázkám soudobé literární teorie. Je to jeho dluh vůči kontextu, z něhož vyrůstá; na naléhavou povinnost jeho splacení bych chtěl Milana u příležitosti jeho padesátin v zájmu nás všech upozornit.